

L'oci en el Poblenou de la segona meitat del segle XIX

Oci i temps festiu

Des dels seus inicis, el Poblenou tingué una definició força pronunciada de trets propis que consolidaren una marcada consciència pròpia. Malgrat això, la seva integració a Sant Martí de Provençals significava per als seus habitants no solament compartir amb els dels altres barris del municipi autoritats i ordenances sinó també llocs de feina i un semblant estil en la conformació de la nova sociabilitat urbana. Això justificarà, en conseqüència, que en aquesta anàlisi no deixarem de fer contínues referències a l'escenari més ampli de la societat martinenca.

L'anomenat *Obrador de Barcelona* experimentava en aquests anys un fort increment demogràfic, gràcies a l'establiment de migrants, majorment catalans, valencians i aragonesos. Vegem les dades següents:

de sociabilitat popular, escenaris de l'oci de les classes populars.

Pot ser aclaridor recordar aquí la distinció entre oci i temps festiu de Cardini: «En l'oci la quotidianitat es perllonga, encara que de diferent forma, en la mesura que l'objectiu està igualment en la producció i es tracta de recuperar forces novament de cara al treball. En canvi, la dimensió festiva va en un sentit qualitativament diferent de la quotidianitat i es plasma en la vida de la comunitat, lúdicament i amb un sentit de temps extraordinari.»²

En el període ara analitzat, aquests conceptes són de restringida aplicació per poblacions fonamentalment treballadores, com eren la martinenca i la poblenovina, i en un temps en què les jornades de treball eren de 14 hores de mitjana i en què el descans dominical (no regulat per llei fins el

ÀREA URBANA PCIES. CATAL. P. VALENC. ARAGÓ MURCIA

	1867-69	1888-1905	1904	1905	1906
Homes	32,47%	36,93%	4,12%	0,51%	—
Dones	36,59%	33,84%	1,80%	0,51%	—
Homes	24,74%	26,43%	3,30%	0,14%	—
Dones	28,48%	27,67%	3,96%	0,36%	—

Naturalesa parcial dels martinencs per regions 1867-1905¹

L'organització de l'oci va constituir a la segona meitat del segle XIX una de les peces claus en la integració de la gran immigració que va convertir el Poblenou en el barri proletari més gran de Catalunya. Però malgrat la seva importància fins ara ha estat poc tractat pels historiadors. Teresa Mirri descriu en aquest article una detallada panoràmica sobre el tema.

Aquests nousvinguts van haver d'inserir-se en una societat que creixia en el marc d'un urbanisme caòtic i miserable i de suportar més que dures condicions de vida. Tanmateix, la nova i difícil quotidianitat, alhora que exigia l'elaboració d'estratègies de supervivència, anà consolidant així una nova i complexa cultura obrera que facilità la integració dels nousvinguts. Dintre d'ella, tingueren un paper fonamental els nous espais

(1904) no era ni tan sols complet, atesa l'obligació que tenien els obrers de netejar o reparar la maquinària durant aquells dies.

Per a la majoria dels obrers, «l'oci» es limitava, quan es podia, a l'escapada a la taverna o al cafè, sortides no gaire oneroses ni en temps ni en diners que servien per trencar la rutina.

El «temps festiu» es reduïa als dies no feiners: setze festivitats religioses

L'associacionisme, l'oci i la festa vertebraren a finals de segle XIX i principis del XX la integració de l'elevada immigració al Poble Nou. Festa Major del 1920, al carrer Pujades.

anuals, a més dels diumenges. Aquestes eren pràcticament les úniques oportunitats per ampliar la sociabilitat més enllà dels límits del veïnatge o la fàbrica. Intentarem, doncs, fer una aproximació a com omplien aquest temps els poblenovins de les acaballes del segle XIX.

El «negoci de l'oci», amb l'excepció de tavernes i cafès i, en menor mesura, dels braus, tindrà en aquesta època una presència molt reduïda. Foren les societats recreatives les que exerciren en aquest àmbit un destacat protagonisme creant i controlant un espai propi davant la decadència de gremis i confraries, organitzadors tradicionals de l'oci urbà, i la inhibició de l'Estat alhora que l'Església sofria una important pèrdua de controls sobre els hàbits i les idees de la nova població urbana.

Tavernes, cafès, toros i platja

Les tavernes eren nombroses en el municipi martinenc: el 1869 n'hi havia 99; el 1877, 133 i 149 el 1884. De vegades, servien també d'allotjament per als treballadors i pràcticament en totes hi havia taules de billar³. Si comparem aquestes quantitats amb el nombre de societats recreatives martinencs de l'època, podem deduir la neta superioritat d'aquestes com a espais per a la sociabilitat diària. El consum de l'alcohol no sembla haver estat el principal problema d'aquests llocs⁴. Però la premsa de l'època reitera insistentment les seves denúncies sobre els jocs i les apostes, que desembocaven en freqüents aldarulls i que es veien com l'origen dels atracaments als carrers així com de la ruïna de moltes llars humils⁵. En un extrem del Poble Nou, tocant a

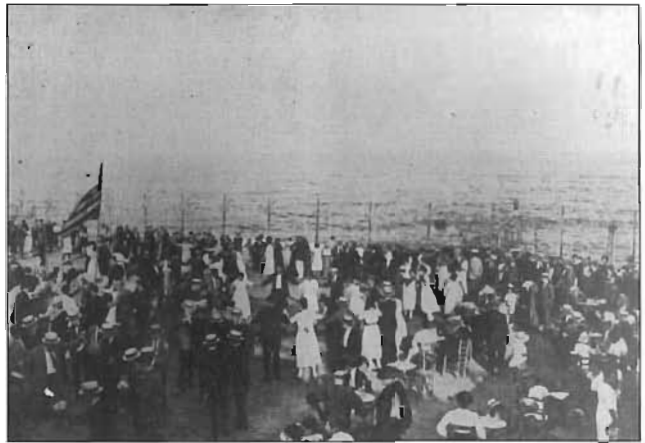
Barcelona, en el barri del Bogatell o Icària, en la dècada dels vuitanta funcionaven tavernes i prostíbuls, freqüentats per la bohèmia marginal de Barcelona. Així ho recorda l'escultor Manolo Hugué: «Menjàvem al Bogatell, en barraques infectes, però de vegades es menjava bé i barat... el Bogatell, que era un indret pudent, infame, i Can Tunis eren els llocs dels *rendez-vous* més anomenats.»⁶

Millor consideració social tenien els «cafès». Malgrat les dificultats per definir la frontera entre tavernes i cafès, sembla que als cafès entraven preferentment els obrers més qualificats. A Sant Martí, el 1877 en funcionaven 16 i el 1884, 39.⁷

I, a pesar de les reiterades i furibundes crítiques que rebien des dels sectors anarquistes i catalanistes, les curses de braus gaudien d'una popularitat creixent. Moltes vegades amb fins

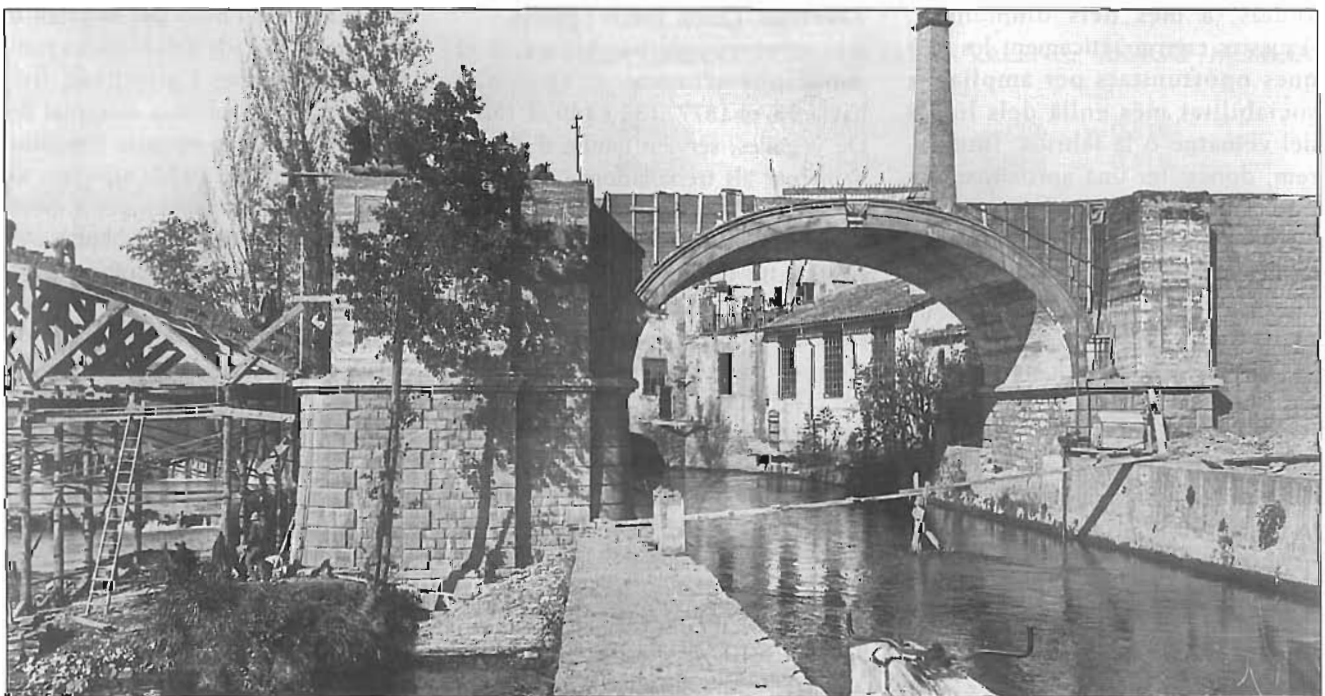
benèfics, i aprofitant freqüentment les ocasions de la festa major, els martinencs concorrien a *becerrades* i curses en improvisades places. Així, per exemple, ens trobem el 1897 amb un circ taurí aixecat a corre-cuita a la cruïlla de Mallorca i Bogatell, el qual serví per a una concorreguda cursa de caràcter benèfic⁸. Que despertaven interès ho demostra la continuïtat de la publicitat que sobre aquestes curses apareixia regularment en periòdics com *El Adalid Martinense* o *El Eco de las Afueras*, el qual s'editava per a Sant Martí, Sant Andreu del Palomar i Gràcia. La redacció de *L'Arch de Sant Martí* no moderava el to de les seves condemes i arribava a suggerir que «als organitzadors d'aquests espectacles se'ls hauria de fer el mateix que ells fan a les pobres bèsties»⁹. A l'estiu, la platja també era una altra

possibilitat. El 1872 l'Ajuntament accepta la petició perquè s'estableixin espais separats per a homes i dones i perquè l'ús de «robes adequades» sigui obligatori. El 1884 s'inaugura un nou servei de cotxes (tramvies) destinats a «les persones que vulguin concórrer als banys de mar, els que faran tres viatges al matí i tres a la tarda, sortint de Sagrera, passant per Clot, Estudis, municipis, Sant Joan, Sant Pere fins la platja». El 1886 s'estableixen banys a la platja del Poblenou.¹⁰

Inauguració dels banys de la "Mar Bella" l'any 1912. Foto i peu d'una revista del 1926.

El teatre i els espectacles musicals
Al costat d'aquest oci més «lliure» de carrers, tavernes i espectacles «poc edificants» convivia el de les nombroses societats populars. Hem de tenir present que l'orfanat en què es trobaven els treballadors

El Bogatell. En aquesta barrinda es localitzaven tavernes i prostíbuls.

Aspecte de la platja de la Mar Bella a principis de segle.

en el camp laboral i en l'assistencial es perllongava fins al del lleure. L'associacionisme popular intentà omplir aquests buits. Influenciat, en principi, per un fort caràcter pedagògic, alhora que exercia funcions de socors, actuava com a poderós organitzador de la sociabilitat urbana i contribuïa decisivament tant a la integració dels nousvinguts com a la consolidació de la cultura obrera.

En la dècada dels setanta les societats recreatives van incorporant funcions teatrals a les seves activitats. Així, a començament d'abril de 1873, L'Aliança del Poblenou inaugurà el seu nou teatre amb una funció de reglament, representant l'obra *Achaques de la vejez* i *No es pot dir blat*.¹¹ Pocs dies després, l'entusiasme que en el Poblenou provocà l'arribada de la República es pot apreciar també en la programació: el 24 d'abril el flamant teatre de L'Aliança oferia el drama *Un jefe de la coronela* i la peça en un acte *El triunfo de la República*, amb l'intermedi amenitzat per la coral Apolo. La funció fou organitzada

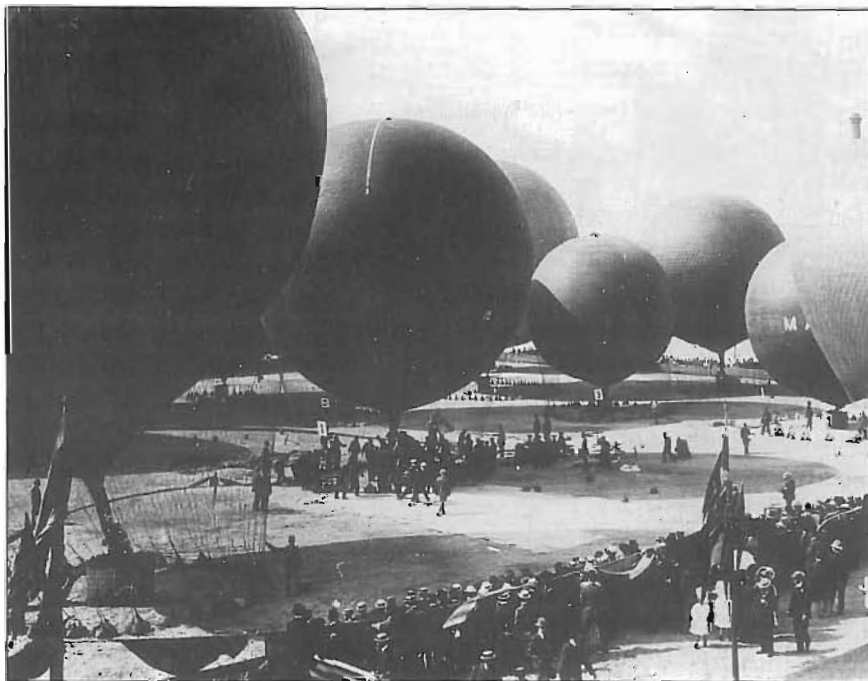
com l'inici d'una subscripció voluntària per recollir fons destinats a les famílies del districte 3r de Sant Martí que tenien familiars lluitant en les

campanyes contra els carlins. Es recaptaren 152,50 pessetes.¹²

Les programacions incloïen tant obres en català com en castellà, si atenem l'idioma en el qual apareixen els títols. Dominaven els melodrames i les peces còmiques (sense faltar el *Don Juan Tenorio* l'1 de novembre, és clar), però escassejaven els temes religiosos, senyal de la laïcització de la sociabilitat de l'època.

El preu de les entrades, en la dècada dels setanta, fluctuava entorn dels deu «cuartos» o un ral i mig, cosa que sembla haver estat a l'abast d'amples capes populars.¹³

Freqüentment, la premsa martinenca es feia ressò de funcions en els teatres barcelonins, especialment de les del Romea, Círculo Ecuestre i Novedades. A partir de 1884, sovintegen les peticions perquè el tramvia de vapor perllongués el seu horari

La platja es va convertir en centre de tot tipus d'activitats lúdiques. Entre 1905 i 1908 van ser freqüents les exhibicions aeronàutiques.

CENTRO
DEMOCRÁTICO RADICAL
DEL PUEBLO NUEVO - Independencia, 74

ACONTECIMIENTO TEATRAL

PROGRAMA

1.º Sinfonía a piano.
2.º El cuadro dramático de esta entidad que tan acertadamente dirigen los señores actores **JOSÉ SILVESTRE** y **ANTONIO MORA** y del que forman parte la distinguida primera actriz **Sofía A. Pujol** y la Srta. **Peplita Estrada**, pondrán en escena con toda la propiedad que su vasto argumento requiere, el grandioso drama en un prólogo y 4 actos debido a la pluma del inimitable dramaturgo **P. Víctor Balaguer**.

Don Juan de Serrallonga

REPARTO		
D. Juan de Serrallonga.	Sr. J. Silvestre.	D. Carlos de Serrallonga.
Paula de Serrallonga.	A. Mora.	Doña Estrella.
D. Bernardo de Serrallonga.	M. Bofres.	Luis de Montblanch.
Roberto.	R. Pedro.	Juan de Colmezar.
Talibferro.	P. Bey.	Felipe de Vascara.
		Doña Estudiante.
		Doña Mercader.
		Doña M. Guano.
		Doña Carrera.
		M. Puerto.
		J. Bosch.
		Pietro.
		N. Vaguer.
		Tamborero.

Músicos, bandoleros, criados, soldados, etc., etc.

Hagamos vestuario de la época y armarlo.
Para la presentación de esta importante obra ha sido confeccionado un magnífico decorado por el socio de este Centro Sr. Villaplana.

1.º La divertida comedia en 1 acto de gran risa.

MALANIT

por la Srta. Pujol, R. Pedro, Antonio Mora y M. Bofres.

NOTA. - Por la larga duración de tan hermoso programa, la función empezará rigorosamente
A LAS 9 EN P.M.

Imp. García, Milán, 4. Teléfono 2831 - Barcelona.

Programa de teatre del Centro Democrático Radical, 1914.

fins a les 12,30 de la nit, a fi d'adaptar-se al de la sortida dels teatres. Tampoc no faltaven entre els martinencs els afeccionats a l'òpera: el desembre del 84 se sol·liciten cotxes de reforç per als dies de funció al Liceu, especialment «quan cantava Gayarre».¹⁴

Encara en aquesta època el preu del bitllet ho allunyava de les butxaques obreres: del carrer Trafalgar fins al Clot el preu era, el 1885, de 18 cèntims en primera i de 12 en segona; de Barcelona a Sant Martí costava 20 cèntims en primera i 15 en segona.¹⁵ L'oferta teatral poblenovina es va incrementant. A les funcions de L'Aliança i del Casino Colom (carretera de Mataró, 250) s'afegeix el

Casino del Triomf, el qual va inaugurar al començament de 1885 el seu nou teatre al carrer de Wad-Ras amb el drama d'Echegaray *El Gran Galeote*¹⁶. Generalment s'alternaven en l'oferta teatral, però en circumstàncies especials, com les festes majors o Nadal i Cap d'Any, totes les sales oferien alguna mena d'espectacle. El 1895, durant els caps de setmana, els martinencs podien escollir entre la programació teatral i/o musical de quatre entitats, sense sortir del municipi. Les funcions solien ser els dissabtes a les 8,30 del vespre i els diumenges a les 3 o 3,30 de la tarda, i algunes vegades fins i tot es repetien a la nit.

L'afecció teatral cristal·litava a vegades en la formació d'elencs teatrals propis. Així, la companyia de L'Aliança viatja el 1885 a Palma de Mallorca per «actuar i passejar».¹⁷

La música, amb les seves variades manifestacions, ocupava també un espai important en l'oci de les classes populars. En la programació de moltes societats recreatives era freqüent trobar sarsuela i, esporàdicament, òpera. El Foment Martinenc, el Casino Provesalense i L'Aliança eren els que

en programaven amb més assiduitat. *L'Arch* del 21 de desembre del 85 anunciava que el Café de la Alegria cada tarda representaria «dues escollides sarsueles». A més a més, les societats recreatives oferien «vetllades literàries-musicals, petits concerts i inclòs representacions d'òperes».

El *flamenc* també tenia els seus seguidors a Sant Martí, com ho testimonia fonamentalment la preocupació que manifestaven els redactors de *L'Arch*, els quals aconsellaven repetidament als responsables de casinos i societats recreatives que reemplaçessin els espectacles de flamenc, «que arruïnen el gust i atempten contra la moral, no podent moltes famílies concórrer acompanyades dels seus fills», per sessions de «música culta». De música, també n'oferien les *societats corals*, que actuaven tant en les festes tradicionals com en les festes majors, les caramelles de la setmana santa, per Carnestoltes, Sant Joan, Nadal... Però també s'anaven integrant en l'oferta cada vegada més rica i freqüent d'espectacles que s'organitzaven a Sant Martí amb diversos pretextos: la inauguració d'un nou local, la recaptació de fons

Carta d'un associat a l'Aliança del Poblenou, 1927.

Representació de *Don Juan Tenorio* al Centre Moral. El teatre amateur i professional ha estat sempre present en les activitats del teixit associatiu del barri.

Coral *La Provencal*, 1905.

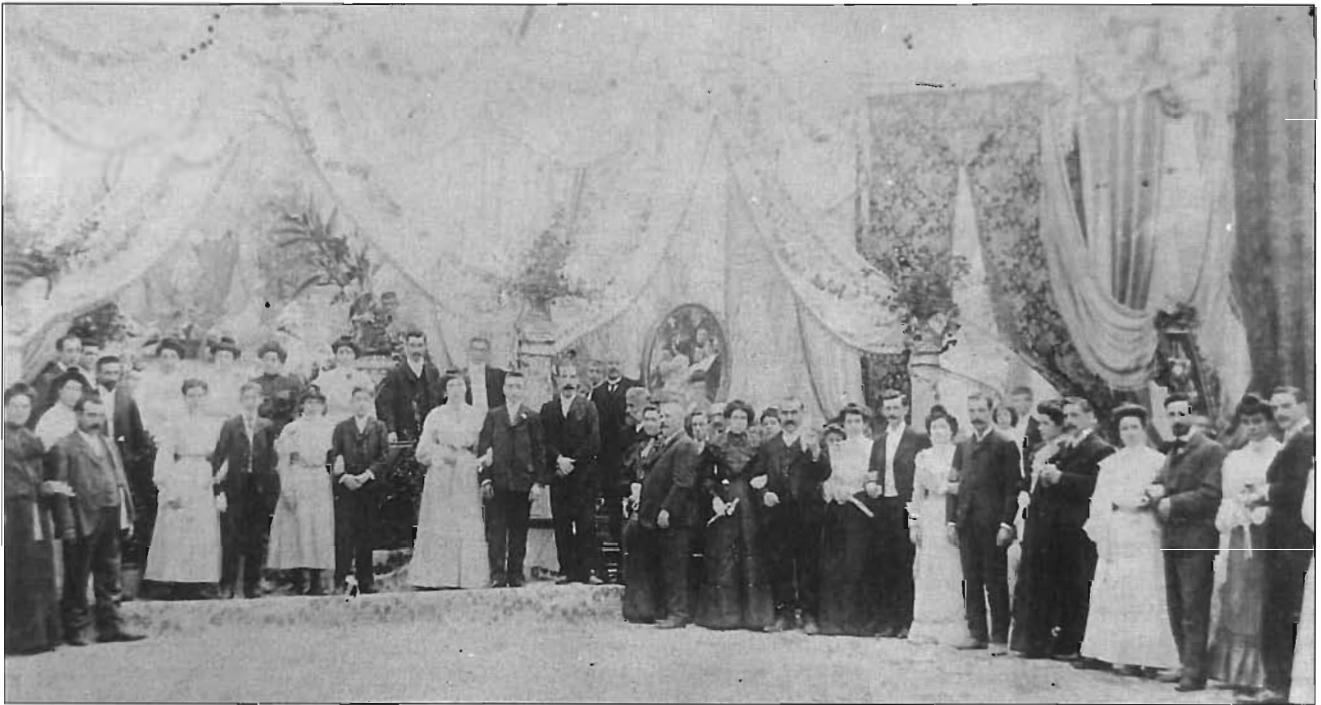
amb una finalitat benèfica, l'estrena d'un nou estendard, etc. No obstant això, organitzaven vetllades musicals pròpies o amenitzaven les funcions de teatre de les societats recreatives. Almenys dinou societats corals es

crearen a Sant Martí l'últim quart del segle passat. La seva dinàmica trencava de vegades els fins pedagògics que hi havia en les seves arrels. Més d'una vegada els integrants d'aquestes societats s'allunyaven del model

de conducta esperat i abandonaven les discretes cançons tradicionals per altres de més picants, com ho demostren les queixes de la premsa local. Aquestes «transgressions» eren especialment freqüents en el cant de

Coral de *L'Ateneu Democràtic i Regionalista*, 1929.

Envelat de principis de segle al carrer Llacuna cantonada amb Ramon Turró.

les Caramelles: el 1885 es retreu a la coral La Dalia Martinense (a) *Moniato* «no dedicar-se més a cançons de Clavé i cantar tanta carrincloneria». I, més endavant, quan s'apropava el cant de les Caramelles de 1891, *L'Arch*, preveient que sortirien una altra vegada «cors que canten peces immorals», exhortà que aquestes pràctiques desapareguin atès «que tanquen el pudor i les tradicions catalanes». ¹⁸

Festa Major: el temps festiu

La Festa Major era el veritable «temps festiu» per a tota la població martinenca. Eren dos, tres o quatre dies durant els quals es paralitzava la feina: les opcions lúdiques duraven tota la jornada, fins a altes hores de la matinada. Però també eren moments especialment favorables perquè els grups polítics que rivalitza-

ven entorn del govern municipal competissin ostentant les seves capacitats econòmiques i organitzatives. La Festa Major de Sant Martí s'havia celebrat sempre l'onze de novembre, festivitats de Sant Martí, més un parell de dies més, els quals podien ser abans o després. Però, a mesura que els seus diferents barris adquirien fesomia pròpia, tant per l'augment demogràfic com pel pes del seu moviment associatiu, hagueren d'organitzar les seves pròpies festes majors. El Poblenou començà aquesta diferenciació quant a la Festa Major el 1872. Fins a aquesta data el barri celebrava la seva festa el 8 de desembre, dia de la Puríssima. Amb l'argument que era millor celebrar-la al setembre, quan la benignitat del temps afavoriria les activitats a l'aire lliure, un grup de veïns demanà permís a la Vicaria per traslladar la festa

al diumenge 15, per fer-la coincidir amb la festivitats del Dolç Nom de Maria. A més a més, els industrials demanaren que també el dilluns 16 fos festiu. En endavant, la tradicional rivalitat entre els grups municipals lligats al Clot o al Poblenou trobarien un nou terreny on llançar les seves mútues desqualificacions. En el Poblenou tenia un protagonisme important el grup d'industrials i polítics encapçalat per Josep Agustí Carrera (magatzemista de vins i alcalde de Sant Martí diverses vegades), que influí fortament en l'Aliança del Poblenou i fou el constant impulsor de la Festa Major. Aquest any el programa de la festa començà el dia 15, a les 9 del matí, amb la inauguració d'una font d'aigua potable, amb brollador, enfront del local de l'Aliança. A les 10 se celebrà un ofici solemne a l'església de Santa

Maria del Taulat. A la tarda, les diversions començaren a les 2 amb una cursa de sortiges; a les 3, cucanya; a les 4, cursa de dones amb càn-tirs; a les 6, rosari cantat a l'església; a les 8, al carrer Major del Taulat, globus aerostàtic i focs d'artifici. Des de les 10 fins ben entrada la nit, «balls en els envelats de L'Aliança i de la Societat Setembrina de la Carretera de Mataró».

El dia 16, a les 9 del matí, es féu un ofici de difunts a Santa Maria del Taulat per als veïns finats. A les 10, en els salons de L'Aliança, concert vocal i instrumental dirigit per Anselm Clavé. A la tarda i a la nit, la programació era similar a la del dia

anterior. A més a més, durant els dos dies es ballaria pels carrers el «ball de bastons».

Les despeses es cobrien amb les aportacions dels veïns més solvents. Aquell any la Comissió de Festes del Poblenou rebé 55 donatius, la major part dels quals eren de 2 rals, encara que n'hi havia alguns de 20 rals. S'aplegaren 401,50 rals, els quals es gastaren així: 200 en flors artificials, 100 en premis de cucanya i sortiges, 47 en el globus aerostàtic i 44,50 en fusteria. A més de les despeses dels premis: per a la cucanya el primer premi era una faixa de seda, el segon eren dos pollastres i un més per al tercer; les guanyadores de les curses

de càn-tirs es repartirien 40 rals i els de les sortiges 4,5 arroves de pomes. Tot això ens fa deduir que els participants devien ser treballadors per als quals els queviures eren una més que bona recompensa.

Aquell any els poblenovins pogueren gaudir d'una altra Festa Major a causa del fet que una de les seves societats recreatives, La Favorita, decidí mantenir la celebració al desembre, i organitzà balls de tarda i nit «fins a la matinada» en el seu Gran Saló.¹⁹

A poc a poc l'oferta de les festes anà creixent amb la incorporació de barris i la participació de les societats recreatives. El 1878 el barri de Can Trulla, al nord-oest del Poblenou,

Festa Major al carrer Marià Aguiló, 1940.

celebrà la seva Festa Major els dies 29 i 30 de setembre, amb un programa que començava el dia abans, quan la festa era anunciada als veïns amb dolçaines i timbals que recorrien els carrers. El 1890 el barri de Fort Pius començà a celebrar la seva Festa Major. El dia escollit era el 25 de juliol, festivitats de Sant Jaume.

Aquestes celebracions eren també una excel·lent oportunitat perquè industrials i botiguers exposessin les principals mostres de la seva activitat: a la rambla del Triomf s'organitzaven fires, a vegades de tres dies de duració, al llarg de les festes de setembre i a la Meridiana durant les de novembre.

L'animació d'aquestes festes s'evidencia en les notícies que solien aparèixer en les publicacions martinencs en què s'informava de les nombroses reserves d'habitacions que feien els barcelonins per a aquests dies «en la part alta», o sigui, en els barris del Clot, el Camp de l'Arpa i la Sagrera. Els serveis especials de tramvies nocturns, els carrers il·luminats tota la nit i el foc d'artifici n'accentuaven l'espectacularitat.

A partir de la dècada dels vuitanta, les diferències socials entre els habitants de Sant Martí consoliden actituds i rols en la festa, i delimiten els seus propis espais. El tancat, representat generalment pels salons de les societats, però també a vegades per envelats engalanats amb cura, encatífats i fins amb llum elèctrica, estava reservat per als balls d'etiqueta, de gala o de societat de l'elit martinenc. La resta hauria de conformar-se amb les «curses d'ases», sortiges i cucanyes al carrer, i, a vegades, amb balls als envelats costejats per les mateixes societats o també per industrials.²⁰

A mesura que ens apropem a les aca-

balles del segle, els *cafès* oferiran també durant la festa espectacles teatrals i així constituïran una prolongació de l'espai popular.

Balls de societat i balls de carrer

Tot i que probablement es ballés en algunes tavernes i cafès, les societats foren les principals organitzadores dels balls populars. Al principi es limitaven als dies de Carnestoltes o d'algunes festivitats religioses associades al cicle pagès, que a poc a poc van anar desapareixent: el 15 de maig, diada de Sant Isidre (patró des del segle XVIII dels pagesos i hortolans del pla de Barcelona); Sant Joan, Sant Ponç, Sant Antoni Abat... Encara al final de segle es trobaven reminiscències d'aquest passat rural quan se celebraven els «balls d'hereus i pubilles» davant de la vella rectoria de Sant Martí, antic nucli vital del municipi. O en el tradicional «ball del barraló». La festa de Sant Isidre es continuava celebrant el 1885 «amb lluent funcions religioses, la favada en les masies i balls en la plaça» i, el 1890, amb «balls de rams», també en aquest cas, davant de l'antiga església martinenca. El Carnestoltes es festejava fonamentalment amb balls de màscares organitzats per les societats als seus salons. Així, el 1887 organitzaven balls de disfresses el Cercle Recreatiu Martinenc, El Triomf, L'Aliança del Poblenou, La Violeta, El Casino Provensalense. I les famílies sortien als afores de Barcelona per a l'enterrament de Carnestoltes.²¹

També aquí es va notant la diferenciació social amb la conformació d'espais socials diferents. A mesura que ens apropem al final de segle, augmenten tant els balls de les societats d'accés restringit als seus socis

com els del carrer organitzats per particulars, amb fins lucratiu i de lliure entrada. No era estrany que aquests balls degeneressin en baralles. *L'Arch* comenta indignat la protagonitzada a cops de punys per un grup de mosses en un ball celebrat en una antiga fàbrica, i recorda que freqüentment aquells balls acabaven així.

Aquest fenomen, d'altra banda, ocorria també a Barcelona. Amb paraules de Xavier Fàbregas: «[...] el carrer ofereix major impunitat i les societats privades són cada cop més coercitives.»²²

Teresa Mirri Larrubia

Notes

1. Elaboració pròpia a partir del Llibre de registre civil dels matrimonis, 1845-1870, de l'Arxiu Històric Municipal de Sant Martí de Provençals i del de partides matrimonials de Santa Maria del Taulat, 1918-1925, de l'Arxiu Diocesà de Barcelona. Aquestes dades, així com gran part de la informació utilitzada en aquest article, procedeixen de la meua tesi doctoral *El proceso de formación del proletariado en un barrio industrial. El caso de Sant Martí de Provençals. Integración y diferenciación social (1862-1875)*. Universitat de Barcelona, 1994.

2. CARDINI, Franco. *Días sagrados. Tradición popular en las culturas Euromediterráneas*. Barcelona: Argos Vergara, 1984, pàg. 64 (trad. de l'autora).

3. Arxiu Històric Municipal de Sant Martí de Provençals: llig. III.1 *Estadística sobre teatres, tavernes, tertúlies...* Arxiu de la Corona d'Aragó: Secció d'Hisenda, Llibre de Matrícula Industrial núm. 1581 i *L'Arx de Sant Martí* del 2/2/86.

4. ROMERO MAURA, Joaquín. «La rosa de fuego». A: *El obrerismo barcelonés de 1899 a 1909*. Madrid: Alianza Editorial, 1989, pàg. 150. L'autor afirma: «El obrero catalán, según testimonio casi unánime de los coetáneos, no se embriagaba.» Recordem que la prèdica anarquista era molt ferma contra l'alcohol i també contra el tabac i el cafè.

5. Per exemple, *El Pueblo Martinense* del 21/9/79, en informar sobre l'escàndol produït en un cafè del carrer de Sant Joan de Malta, en què es van treure pistoles flamenques i altres armes, i que només va poder ser controlat amb la intervenció del sereno i de diversos guàrdies municipals, sol·licitava la participació de les autoritats per controlar «aquells autros, focus de perdicció de molts joves i pares de família, que sepulden en una nit el seu jornal» i *L'Arx de Sant Martí* del 287/5/86, quan informa sobre uns assassinats comesos, insistia en la necessitat de perseguir seriosament les cases de joc «ja què en elles s'organitzen robatoris impulsats pel despit i per voler

intentar provar fortuna un altre vegada». Trobem denúncies similars a *L'Arx* del 16/11/90.

6. PLA, Josep. *Tres artistes. Vida de Manolo contada per ell mateix... A: Obra Completa*. Barcelona: Editorial Destino, 1970, vol. XIV, pàg. 38 i 46.

7. Segons les mateixes fonts de la nota 3.

8. *El Adalid Martinense*, 21/11/97.

9. *L'Arx de Sant Martí*, 10/11/84 (en endavant, *L'Arx*).

10. *El Eco del Taulat*, 11/8/72; *L'Arx*, 2/11/84 i Arxiu Històric del Poblenou. *Breu Història del Poble Nou*. Barcelona, 198, pàg. 9.

11. *El Eco del Taulat*, 6/4/73; en transcrivim els títols en els idiomes en què figuren en les publicacions.

12. *El Eco del Taulat*, 20 i 27/4/73.

13. Segons *La Revista Social*, 28/2/73: «...el puchero diario de una familia obrera costaba 19 cuartos o sea 2 reales y 2 cuartos».

14. *L'Arx*, 18/7 i 14/12/84. En *L'Arx* del 7/12/84 es comenta l'augment dels veïns que tenen afecció pels teatres de la capital, gràcies als tramvies de nit entre Barcelona i Sant Andreu.

15. CASTILLO, Alberto del; REILU, Mamuel. *Historia del transporte colectivo en Barcelona (1872-1959)*. Barcelona, 1950, pàg. 58 i 116.

16. *L'Arx*, 11/1/85.

17. *La Voz de las Afueras*, 31/5/85.

18. *La Voz de las Afueras*, 2/5/85 (trad. de l'autora) i *L'Arx*, 22/3/91.

19. *El Eco del Taulat*, 22/9/72, 17/11/72, 1/12/72 i 8/12/72.

20. *El Eco del Taulat*, 14/9/79; *El Pueblo Martinense*, 8/11/79; el 1891 Godó va pagar un envelat exclusivament per als seus operaris «quasi tots aragonesos (per tant) només es ballaran els seus balls», *L'Arx*, 13/9/91.

21. *L'Arx*, 17/4/85, 18/5/90, 8/1/88 i 19/2/88.

22. FABREGAS, Xavier. «Un ball de màscares». A: *L'Avenç*, 1989, núm. 24, pàg. 41.